

ریخت‌شناسی ابریق‌های شیشه‌ای ایران در قرون سوم و چهارم هجری قمری

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۰۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۱/۳۰

کد مقاله: ۴۲۱۲۳

معصومه زمانی سعدآبادی^۱، فرنوش شمیلی^{۲*}

چکیده

با فرارسیدن اسلام، شیشه‌گران ایران در قرن‌های ۳ و ۴ ه.ق دست‌آفریده‌های ارزنده‌ای خلق کرده‌اند که در گذر زمان بخشی از آن‌ها بر جای مانده است. هدف این پژوهش مطالعه ابریق‌های شیشه‌ای ایران با تمرکز بر ساختار کلی اجزاء، فرم، نقوش و تزیینات تحت عنوان ریخت‌شناسی است. پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش که ابریق‌های شیشه‌ای ایران در قرون ۳-۴ ه.ق دارای چه ویژگی‌های بصری هستند؟ انجام گرفته است. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی بوده و نمونه‌های مورد نظر به شیوه کیفی و با رویکرد ریخت‌شناسانه مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند. نتایج پژوهش حاکی از آن است که ابریق‌های شیشه‌ای از عناصر ثابت مخزن، دهانه و دسته تشکیل شده‌اند. زائده روی دسته، گردن، پایه، تزیینات و نقوش از اجزای متغیر این ابریق‌ها است. مخزن ابریق‌های شیشه‌ای با فرم‌های اشکی، شلجمی، گوستکوبی، استوانه‌ای و تلفیقی از آن‌ها با دهانه‌های تنگ، استوانه‌ای و گشاد ساخته شده‌اند. دسته از دهانه این ظروف به ابتداء، میانه یا انتهای مخزن متصل شده است. زائده بر روی دسته اغلب ابریق‌های شیشه‌ای برجسته بوده و پایه مسطحی در کف تمام ابریق‌های شلجمی و بعضی از ابریق‌های اشکی توسط شیشه‌گر در نظر گرفته شده است. تزیینات ابریق‌های شیشه‌ای ایران در دو دسته انتزاعی محض و شمایی-انتزاعی قابل پیگیری است.

واژگان کلیدی: ریخت‌شناسی، شیشه‌گری ایران، ابریق‌های شیشه‌ای، فرم، تزیینات.

۱- دانش آموخته کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

۲- استادیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران. (نویسنده مسئول) f.shamili@tabriziau.ac.ir

شیشه‌گری یکی از ارزنده‌ترین هنرها در طول تاریخ ایران است که از پیشینه‌ای طولانی برخوردار می‌باشد. در دوران اسلامی و پس از گذشت حدود سه قرن از استیلای اسلام در ایران، هنر شیشه‌گری که در ابتدای ورود اسلام دوره‌ای از رکود را سپری کرده بود، دچار تحولاتی شد. این تغییر و تحول در ساخت آثار شیشه‌ای متنوع با تزئینات گوناگون تجلی یافته است. از قرون سوم و چهارم هجری قمری ایران آثار شیشه‌ای ارزشمندی به یادگار مانده که از آن جمله می‌توان به ابریق‌های شیشه‌ای اشاره داشت. در این مقاله با هدف شناخت و مطالعه ریخت‌شناسانه ابریق‌های شیشه‌ای ایران ۲۴ نمونه از این آثار بر جای مانده از قرون ۳-۴ ه.ق با توجه به مؤلفه‌های ساختار کلی اجزا، فرم، ریخت و تزئینات مورد بررسی قرار می‌گیرند تا با تکیه بر منابع و آثار مزبور تا حد امکان تصویری دقیق و علمی از ابریق‌های شیشه‌ای ایران به منظور پیشبرد دانش هنر شیشه‌گری ایران ارائه دهد. این پژوهش روشمند بوده و ابریق‌های شیشه‌ای را بر اساس مبحث ریخت‌شناسی اعم از شناسایی و تعیین عناصر ثابت و متغیر هر اثر مورد مطالعه قرار می‌دهد. بنابراین سوال اصلی مطرح شده در پژوهش حاضر این است که ابریق‌های شیشه‌ای قرن‌های ۳-۴ ه.ق ایران به لحاظ ریخت‌شناسانه دارای چه ویژگی‌های بصری بوده و از کدام عناصر ثابت و متغیر تشکیل یافته‌اند؟

این بازه زمانی از این‌رو انتخاب شده است که صنعت شیشه‌گری در اوایل دوران اسلامی بر خلاف دیگر صنایع مورد توجه واقع نشد و بعد از گذشت قرون نخستین اسلام دوباره احیا گشته است. از قرن ۳ ه.ق به بعد هنرمندان شیشه‌گر با بهره‌مندی از تجربیات شیشه‌گران پیشین و حمایت حاکمان آثار بی‌نظیری خلق کرده‌اند. در پژوهش حاضر ابریق‌های شیشه‌ای به روش توصیفی-تحلیلی با رویکرد ریخت‌شناسانه مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. اطلاعات و داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای و از منابع معتبر گردآوری شده‌اند. با توجه به پیشینه پرکار هنر شیشه‌گری، مطالعات در این حوزه کم‌تر مورد توجه واقع شده و تحقیق جامع و مستقلی در خصوص ابریق‌های شیشه‌ای ایران صورت نگرفته است، همین مسئله اهمیت و ضرورت پژوهش حاضر را می‌نمایاند.

۲- ریخت‌شناسی

رویکرد و پشتوانه نظری پژوهش حاضر "ریخت‌شناسی"، دانشی در حوزه مطالعات ادبی است که هم‌اکنون در سایر عرصه‌ها از جمله در مطالعات هنری کاربرد دارد. اصطلاح ریخت‌شناسی یا مرفولوژی^۱ نخستین بار با ولادیمیر پراپ^۲ -محقق و مردم‌شناس روس- مطرح شد. وی این اصطلاح را از دانش زیست‌شناسی وام گرفته و معتقد است: "ریخت‌شناسی یعنی بررسی و شناخت اجزای تشکیل دهنده گیاه و ارتباط آن‌ها با یکدیگر و با کل گیاه" (پراپ، ۱۳۶۸: ۷). وی پژوهش در اشکال ظاهری موجودات (اعم از زنده و غیر زنده) را وظیفه ریخت‌شناسی می‌داند. ریخت‌شناسی به لحاظ واژگانی به معنای بررسی و شناخت ریخت‌ها (پراپ، ۱۳۸۶: ۱۷) و مطالعه صورت‌ها است. یعنی مطالعه اجزای تشکیل دهنده یک شی و روابطشان با یکدیگر و با کل ساختار آن شی (آسابرگر، ۱۳۷۹: ۳۲). پس می‌توان گفت ریخت‌شناسی ارتباط تنگاتنگی با ساختار و شکل دارد، از این‌رو برای درک و مطالعه یک اثر باید اجزا و عناصر آن را بررسی کرد (گلدمن، ۱۳۸۲: ۱۰-۹). به بیان دیگر تحقیق در ساختارهای آثار هنری، شناخت اشکال و گونه‌های آن و هر نوع تقسیم‌بندی که بتواند آثار را بر اساس مشخصه‌هایی متمایز کند از مقوله ریخت‌شناسی است (سرامی، ۱۳۶۸: ۴) و موارد مورد مطالعه آن همان اجزای سازنده اثر و روابط آن‌ها با هم و با کل ساختار است که با کشف و احاطه بر آثار هنری میسر می‌شود. مبنای این کشف ذهنیت تحلیل‌گر و عینیت آثار هنری است. یعنی تحلیل‌گر با استفاده از مخیله خود الگویی به دست می‌دهد که بتواند در مورد تمام آثار آزمون‌پذیر باشد (مدرسی، ۱۳۹۰: ۲۳۴). همان‌طور که ذکر شد ریخت‌شناسی به عنوان یکی از روش‌های تبیین هنری رویکردی است که در اغلب موارد عناصر تشکیل دهنده اثر را مورد مطالعه قرار می‌دهد. به عبارتی دیگر ریخت‌شناسی در شناخت و تعیین عناصر ثابت و متغیر اثر کارآمد است. عناصر ثابت عناصری هستند که پیوسته در اثر وجود دارند و تغییر نمی‌کنند اما عناصر متغیر به صورت‌های مختلف در آثار ظاهر شده و سبب تنوع آثار می‌شوند (پارسا و صلواتی، ۱۳۸۹: ۵۶).

در ادبیات کلاسیک فارسی ریخت‌شناسی را برابر نهاده هیأت‌شناسی دانسته‌اند. چنان‌که ناصر خسرو در جامع‌الحمکین آورده است: "هیأت آن است که اشخاص بدان از یکدیگر جدا هستند. خاصه اندر مردم، با آنکه به صورت همه یکی‌اند... به هیأت‌های مختلف که یافته‌اند، از یکدیگر جدایند" (ناصر خسرو، ۱۳۶۲: ۸۲-۸۱). در حقیقت اندیشه اصلی مبحث ریخت‌شناسی بر این اساس مبتنی است که کثرت و تکرار بیش از اندازه جزئیات (اعم از اثر ادبی و هنری) قابل تقلیل به طرح واحد است. طرحی که عناصر آن همیشه ثابت بوده و همواره با نظم خاصی قابل رؤیت هستند. به بیان دیگر آثار با وجود فراوانی قابلیت تقسیم، دسته‌بندی و گنج‌نابیدن در قالب مشخص دارند. شایان ذکر است هدف ریخت‌شناسی صرفاً مشخص کردن شکل و فرم آثار نیست بلکه بسط آن به شناخت و طبقه‌بندی آثار، تعیین عناصر ثابت و متغیر هر اثر و در بعد گسترده‌تر استخراج الگوی ریخت‌شناسانه آثار به روش علمی از طریق بررسی اجزای هر اثر است. لذا به مدد این رویکرد می‌توان به تصویری کلی از ریخت آثار دست یافت و بدین ترتیب آن‌ها را مورد بررسی و تدقیق قرار داد.

۳- مروری بر هنر شیشه‌گری ایران در دوران اسلامی

ایران - وارث فرهنگ ساسانی - در عصر اسلامی به پادشاهی‌های جداگانه تقسیم شده بود و گروهی از سلسله‌های مستقل بر آن فرمان می‌راندند. سامانیان، غزنویان، سلجوقیان، مغول و ... هر کدام در طی سال‌های مختلف بر ایران حکومت کردند و حاکمان آن به نحوی در شکوفایی و ارتقا هنرها از جمله شیشه‌گری تأثیرگذار بوده‌اند. شیشه‌گری ایران در دوران اسلامی ضمن حفظ و تداوم تکنیک‌های ساخت و تزئین شیشه دوره ساسانی، تکامل و رونق یافت به طوری که این هنر و صنعت یکی از هنرهای باشکوه ایران در طول تاریخ اسلام است.

هنر شیشه‌گری در ایران پس از رکود کوتاهی در سال ۱۲۸ ه.ق با روی کار آمدن عباسیان دوباره رواج یافت (عطارزاده، ۱۳۹۶: ۲۰۳). در قرون نخستین اسلام سلسله‌های ایرانی به خصوص آل بویه در شکل‌گیری هنر اسلامی سهم بسزایی داشته است. با گذشت حدود سه قرن از استیلای مسلمانان بر ایران، هنر شیشه‌گری مورد توجه واقع شد و به لحاظ ریخت، فرم و تزئینات تغییراتی کرد چرا که در قرن‌های ۳ و ۴ ه.ق ایران تجدید حیات علمی، فرهنگی و هنری یافته و زیر لوای سامانیان - از بزرگ‌ترین سلسله‌های مستقل ایران پس از اسلام - از آسایش مادی و معنوی برخوردار گشت. در ادوار تاریخ ایران هر زمان که هنرمندان از آسایش و آرامش برخوردار بودند آثار بارزتری به یادگار گذاشته‌اند.

در قرن سوم و چهارم هجری قمری ایران تجدید حیات علمی، ادبی و صنعتی دوباره پیدا کرد. یکی از خدمات مهم شاهان سامانی توجه به هنر و ادبیات بوده به طوری که می‌توان گفت دوره آن‌ها نهضتی برای هنر ملی ایران به شمار می‌رود (علام، ۱۳۸۶: ۷۸). این توجه به هنرمندان و صنعت‌گران باعث شد شیشه‌گری که از دوران قبل وجود داشت سریعاً طریق کمال پیش گیرد (نصری اشرفی، ۱۳۸۸: ۴۲۶). آثار به دست آمده از حفاری‌های نیشابور و سمرقند نشان دهنده دو مرکز بزرگ ساخت شیشه در عصر سامانیان بوده است (عطارزاده، ۱۳۹۶: ۲۰۴). در گذشته چنین تصور می‌شد که اشیای شیشه‌ای دوران اسلامی فقط در مصر، سوریه و بین‌النهرین ساخته شده‌اند اما در سال‌های اخیر، آثار شیشه‌ای متعددی مختص دوران اسلامی در ایران کشف شده است (فوکایی، ۱۳۷۱: ۹۷). در کاوش‌های باستان‌شناسی سال‌های اخیر نیشابور، ری، تورنگ‌تپه در گرگان، تپه میل ورامین، هرمزگان، ساوه، دقیانوس در کرمان، شهر حریره کیش و ... تعدادی از ظروف شیشه‌ای مربوط به قرن‌های ۳ و ۴ ه.ق به دست آمد. همچنین بندر سیراف - یکی از مراکز مهم بازرگانی دریای خلیج فارس - در این سال‌های اخیر کاوش شد و آثاری از کوره‌های شیشه‌گری و قطعات شیشه‌ای مربوط به این دوره به دست آمد که اشاره‌ای به وجود کارگاه شیشه‌گری در این بندر دارد (پوپ، ۱۳۹۰/۱۵: ۱۴۷-۱۴۱). صفاریان (۲۶۱-۳۷۹ ه.ق / ۸۷۵-۹۸۹ م)، آل زیار (۳۱۶-۴۳۳ ه.ق / ۹۱۸-۱۰۴۱ م)، آل بویه (۳۳۴-۴۴۷ ه.ق / ۹۳۲-۱۰۵۵ م) از دیگر حکومت‌های قرن‌های نامبرده است که امرای آن همچون سامانیان به علوم و هنر توجه داشتند (مونس، ۱۳۸۵: ۳۶).

با ورود سلجوقیان به ایران در قرن ۵ ه.ق هنر شیشه‌گری همچنان مورد توجه بوده و صنعت‌گران آن به شیوه‌های جدید در ساخت و تزئین شیشه روی آوردند و استفاده از قالب‌های گوناگون نقوش برجسته و کنده‌کاری در شیشه را که از قرن‌های قبل مورد استفاده شیشه‌گران بود، رواج دادند (بازورث، ۱۳۸۰: ۱۵۸). کشمکش‌های سیاسی در اواخر دوران سلجوقی منجر به فرمانروایی خوارزمشاهیان بر ایران گردید اما در فرصت کوتاهی حکومت ایشان، تحول و تنوعی در هنرها از جمله شیشه‌گری را نمی‌توان انتظار داشت. زیرا طولی نکشید که یورش مغولان چنان آشوب و ویرانی به بار آورد که صنایع و هنرها به دست فراموشی سپرده شدند. کمبود آثار شیشه‌ای از این دوران حاکی از آن است که این صنعت شکوه دوران قبل را باز نیافت (پوپ، ۱۳۹۰/۱۵: ۱۴۸). این رکود تا به روی کار آمدن صفویان تا زمان سلطنت شاه عباس ادامه داشته است (بامبرو، ۱۳۹۴: ۱۰۹).

۴- ابریق‌های شیشه‌ای

ابریق - ابریز (دهخدا، ۱۰/۱۳۷۷: ۳۱۲) - برای نگهداری مایعات همچون آب، شراب و همچنین برای طهارت به کار می‌رفته است. ابریق‌ها در فرم‌های گوناگون شناسایی شده‌اند که به نظر می‌رسد بنا بر کاربردشان انواع متفاوتی داشته یا در هر کارگاه شیشه‌گری به گونه‌ای خاص ساخته شده‌اند. با مطالعه و بررسی کتب تخصصی در حوزه هنر شیشه‌گری ۲۴ اثر ابریق شیشه‌ای متعلق به ایران در قرون ۳-۴ ه.ق شناسایی گردید که تصاویر مربوط بدان‌ها در جدول ۱ گردآوری شده است. ابریق‌های شیشه‌ای ایران در قرن‌های ۳-۴ ه.ق اغلب بی‌رنگ بوده و با میانگین ارتفاع ۱۵ سانتیمتر ساخته شده‌اند.

جدول ۱. ابریق‌های شیشه‌ای ایران در قرون ۳ و ۴ ه.ق (منبع: نگارندگان)

منبع	تصویر ۱	منبع	تصویر ۲	منبع	تصویر ۳	منبع	تصویر ۴
منبع		(Ricke, 2002: 42)		(Ricke, 2002: 42)		(Ricke, 2002: 42)	
منبع		منبع		منبع		منبع	
(Carboni, 2001: 157)		(Tait, 1991: 117)		(Tait, 1991: 117)		(Tait, 1991: 117)	
منبع		منبع		منبع		منبع	
(Whitehouse, 2010: 73)		(کلاشاین، ۱۳۸۷: ۱۱۵)		(Ricke, 2002: 42)		(کلاشاین، ۱۳۸۷: ۱۱۵)	
منبع		منبع		منبع		منبع	
(Carboni & Whitehouse, 2001: 192)		(Whitehouse, 2010: 297)		(علی اکبرزاده کردهینی، ۱۳۷۳: ۹۶)		(Whitehouse, 2010: 297)	
منبع		منبع		منبع		منبع	
(علی اکبرزاده کردهینی، ۱۳۷۳: ۹۸)		(علی اکبرزاده کردهینی، ۱۳۷۳: ۹۷)		(علی اکبرزاده کردهینی، ۱۳۷۳: ۹۴)		(علی اکبرزاده کردهینی، ۱۳۷۳: ۹۷)	

منبع	تصویر ۲۴	منبع	تصویر ۲۳	منبع	تصویر ۲۲	منبع	تصویر ۲۱
(Carboni, 2001: 218)		(علی اکبرزاده کردمهنی، ۱۳۷۳: ۱۰۷)		(علی اکبرزاده کردمهنی، ۱۳۷۳: ۱۰۵)		(علی اکبرزاده کردمهنی، ۱۳۷۳: ۹۹)	

۴-۱ ریخت‌شناسی ابریق‌های شیشه‌ای

بر اساس رویکرد نظری پژوهش حاضر در این بخش به مطالعه اجزای تشکیل‌دهنده ابریق‌های پرداخته می‌شود. ابریق‌های شیشه‌ای از سویی شامل برجسته‌ترین و ارزشمندترین نمونه‌های موجود و از سویی دیگر مشتمل بر نمونه‌هایی است که جهت رفع حوائج زندگی روزمره ساخته شده‌اند. بررسی ریخت‌شناسانه علاوه بر مشخص کردن فرم و طبقه‌بندی اثر، در شناخت و تعیین عناصر ثابت و متغیر آثار کارآمد بوده و مستلزم مطالعه ژرف‌نگرانه از طریق بررسی این اجزا و عناصر است.

پس از مطالعه ریخت‌شناسانه ابریق‌های شیشه‌ای می‌توان ادعان کرد مخزن، دسته و دهانه جزو عناصر ثابت و گردن، زائده روی دسته، پایه، تزیینات و نقوش جزو عناصر متغیر این آثار می‌باشند. مخزن ابریق‌های شیشه‌ای ایران متشکل از فرم‌های اشکی، شلجمی، گوشتکوبی، استوانه‌ای و تلفیقی از فرم‌های مزبور است که بنابر ریخت‌ظاهری آن‌ها نامگذاری شده‌اند. ابریق‌های مخزن اشکی از پهنایی عربض‌تر در قسمت پایین بدنه نسبت به قسمت بالای آن برخوردار بوده و برعکس این مطلب در مورد مخزن گوشتکوبی شکل صدق می‌کند. به عبارتی دیگر قسمت شانه مخزن ابریق‌های گوشتکوبی پهن‌تر از قسمت پایین آن است. در میان ابریق‌های شیشه‌ای، فرم مخزن ابریق شماره ۱۱ -در جدول بالا- در میان آثار شیشه‌ای دوران اسلامی نامعوم است و احتمالاً به فرم ابریزهای یونانی و رومی -آسکوس^۱- شباهت دارد و از طرفی یادآور مشک‌های آب از جنس چرم است.

دهانه ابریق‌های مورد مطالعه در سه دسته تگ و باریک، متوسط یا استوانه‌ای و گشاد مشاهده می‌شود. ابریق‌های مخزن اشکی در دو حالت دارای گردن و فاقد آن ساخته شده‌اند (تصویر ۱ و ۲).

تصویر ۲. ابریق مخزن اشکی فاقد گردن
(منبع: نگارندگان)

تصویر ۱. ابریق مخزن اشکی دارای گردن
(منبع: نگارندگان)

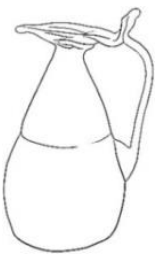

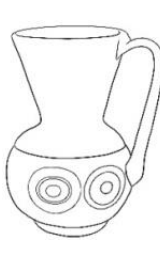
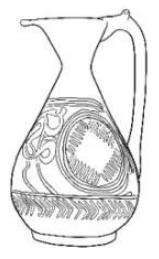
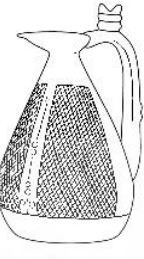

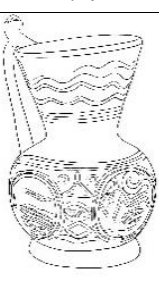
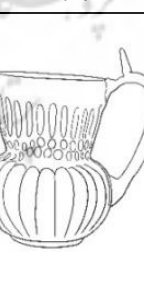

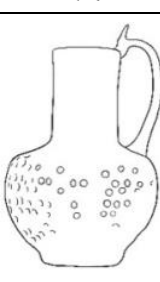

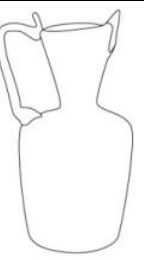

در اکثر ابریق‌های مخزن اشکی، با باریک شدن مخزن از میانه بدنه به طرف دهانه، نیازی به اعمال گردن از سوی هنرمند شیشه‌گر وجود نداشته لذا در انتهای مخزن، دهانه بادامی شکل -که برای ایجاد لبه مخصوص ریختن مایعات به سمت جلو کشیده شده- در نظر گرفته شده است. ابریق‌های دهانه متوسط دارای گردن استوانه‌ای شکل بوده و در ابریق‌های دهان گشاد فرم گردن شیپوری است. تمام ابریق‌های مورد مطالعه از جزء ثابت دسته برخوردار می‌باشند که با فرم منحنی‌وار از دهانه به ابتداء، میانه و انتهای مخزن متصل شده است. همچنین قسمت بالای دسته برای قرار گرفتن انگشت دست به هنگام ریختن مایعات با ابزار پرداخت شده است که در اغلب موارد با ارتفاع زیاد نسبت به دیگر زائده‌هایی که به صورت برجسته مشاهده می‌شوند، با خمیر شیشه اعمال شده است. این مورد در ۲۲ مورد از ابریق‌های مزبور مشاهده شد و ۲ نمونه فاقد عنصر متغیر زائده روی دسته می‌باشند.

در ساخت ابریق‌های شیشه‌ای پایه ساده و مسطحی در ۱۱ نمونه، توسط هنرمند شیشه‌گر در نظر گرفته شده است. شایان ذکر است تمام ابریق‌های شلجمی از پایه ساده‌ای جهت ایستایی بهتر و برخی از ابریق‌های مخزن اشکی نیز از این عنصر متغیر برخوردار می‌باشند.

1. Askos

ابریق‌های دهانه تنگ و باریک با تعداد ۱۱، ابریق‌های دهانه متوسط با ۶ و ابریق‌های دهانه گشاد با ۷ عدد مجموعاً ۲۴ عدد از ابریق‌های قرون ۳-۴ ه.ق را به خود اختصاص داده‌اند. جدول ۲ که بر اساس ترتیب تصاویر در جدول ۱ ترسیم شده در بردارنده طرح خطی هر یک از ابریق‌های شیشه‌ای به منظور تسهیل در شناسایی و دریافت تنوع ریخت آثار مزبور است.

جدول ۲. طرح خطی ابریق‌های شیشه‌ای ایران در قرون ۳ و ۴ ه.ق (منبع: نگارندگان)

تصویر ۱	تصویر ۲	تصویر ۳	تصویر ۴	تصویر ۵
				
تصویر ۶	تصویر ۷	تصویر ۸	تصویر ۹	تصویر ۱۰
				
تصویر ۱۱	تصویر ۱۲	تصویر ۱۳	تصویر ۱۴	تصویر ۱۵
				
تصویر ۱۶	تصویر ۱۷	تصویر ۱۸	تصویر ۱۹	تصویر ۲۰
				
تصویر ۲۱	تصویر ۲۲	تصویر ۲۳	تصویر ۲۴	
				

به نظر می‌رسد شیشه‌گران به دلیل توجه بیشتر به استفاده کاربردی، ابریق‌های شیشه‌ای را برای رفع احتیاجات روزمره ساخته‌اند چرا که یک سوم از ابریق‌های شیشه‌ای مزبور فاقد تزیینات می‌باشند. تزیینات باقی ابریق‌های شیشه‌ای مورد مطالعه در دو دسته انتزاعی محض و شمایی-انتزاعی قابل بررسی است. تزیینات انتزاعی محض نقوش هندسی، غیر هندسی و نوشتاری و تزیینات شمایی-انتزاعی نقوش گیاهی و جانوری را دربر می‌گیرد. نقوش هندسی از جمله تزیینات پرکاربرد روی این آثار شیشه‌ای است که در نظر هنرمند شیشه‌گر مقبولیت داشته است. این نقوش هندسی اغلب شامل نقش دایره یا دایره‌های متحدالمرکز، خطوط افقی و عمودی، نقش لانه زنبوری و ... است. نقوش غیر هندسی نیز در پرتو سایر نقوش و در کنار دیگر تزیینات هندسی، نوشتاری، جانوری و ... به عنوان نقوش پرکننده بر روی بدنه ابریق‌های شیشه‌ای نقش بسته است. تعداد انگشت‌شماری از آثار مزبور با تزیینات شمایی-انتزاعی جانوری و گیاهی آراسته شده‌اند به طوری که نقوش گیاهی به تنهایی روی بدنه این ابریق‌ها رؤیت نمی‌شود بلکه در طراحی اجزای بدن جانورانی همچون پرنده و بز کوهی مورد استفاده قرار گرفته است (تصویر ۳). یک نمونه از ابریق‌ها با خط نوشته کوفی و حاوی مضمون دعای خیر و برکت "عافیه شافیه" برای صاحب ظرف تزیین گشته است. این نقش از سویی بدنه ابریق شیشه‌ای را آراسته و از سویی دیگر در بر دارنده دعای سلامتی برای صاحب ظرف است (تصویر ۴).

تصویر ۴. نقوش نوشتاری (منبع: نگارندگان)

تصویر ۳. نقوش جانوری (منبع: نگارندگان)

به منظور ارائه یک کلیت جامع از ریخت ابریق‌های شیشه‌ای قرون ۴-۳ ه‍.ق عناصر ثابت و متغیر آن‌ها در قالب جداول ۳ و ۴ بررسی شده است.

جدول ۳. ریخت‌شناسی مخزن و دهانه ابریق‌های شیشه‌ای (منبع: نگارندگان)

شماره تصویر	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲
مخزن	اشکی	*	*			*	*	*	*			
	شلجمی			*	*					*		
	گوشکوبی										*	
	استوانه‌ای										*	
دهانه	تلفیقی										*	
	تنگ	*	*	*	*	*	*	*	*	*		
	متوسط				*						*	
گشاد				*					*		*	
شماره تصویر	۱۳	۱۴	۱۵	۱۶	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰	۲۱	۲۲	۲۳	۲۴
مخزن	اشکی	*	*									*
	شلجمی			*	*	*	*	*	*			
	گوشکوبی								*			
	استوانه‌ای		*								*	
دهانه	تلفیقی					*	*	*	*	*		
	تنگ	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	متوسط							*	*	*	*	
گشاد				*	*	*	*	*	*	*		

جدول ۴. ریخت‌شناسی عناصر متغیر ابریق‌های شیشه‌ای (منبع: نگارندگان)

شماره تصویر	محل اتصال دسته به مخزن			زائده روی دسته		پایه		گردن		تزیینات انتزاعی محض			تزیینات شمایی انتزاعی	
	ابتدا	میانه	انتهای	ندارد	دارد	ندارد	دارد	ندارد	دارد	هندسی	غیرهندسی	نوشته‌ای	جانوری	گیاهی
۱	*	*	*	*	*	*	*	*	*					*
۲	*	*	*	*	*	*	*	*	*					*
۳	*	*	*	*	*	*	*	*	*					*
۴	*	*	*	*	*	*	*	*	*					*
۵	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*				*
۶	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*			*
۷	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*			*
۸	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*			*
۹	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*			*
۱۰	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*			*
۱۱	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*		*
۱۲	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*		*
۱۳	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*		*
۱۴	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*		*
۱۵	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۶	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۷	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۸	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۹	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۲۰	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۲۱	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۲۲	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۲۳	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۲۴	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*

۵- نتیجه‌گیری

شیشه‌گری -از جمله هنرهای دستی سرزمین ایران- در طول دوران اسلامی وارد مرحله نوینی شده است. در دو قرن اول بعد از استیلای اسلام در ایران، هنر شیشه‌گری دوره‌ای از رکود را سپری کرده و آثار باقی‌مانده از آن عصر کم و اغلب ساده دمیده شده‌اند. در قرن‌های بعدی که می‌توان آن را از مهم‌ترین عصرهای شیشه‌گری دوران اسلامی به شمار آورد آثار متنوع با تزیینات گوناگون ساخته شده است. در این مقاله تلاش شد تا ابریق‌های شیشه‌ای ایران در قرن‌های ۳-۴ ه.ق از منظر ریخت‌شناسانه بررسی شوند که از سویی بخشی از آثار شیشه‌ای دوران اسلامی ایران شناسایی شده و از سویی دیگر ویژگی‌های بصری این آثار به منظور ارتقاء دانش هنر شیشه‌گری ایران که کم‌تر مورد پژوهش واقع شده است، تبیین شوند. هنر شیشه‌گری ایران در قرن‌های ۳ و ۴ ه.ق احیا شده و در این تجدید حیات آثار ارزنده‌ای همچون ابریق‌های شیشه‌ای با مهارت و ابتکار هنرمندان شیشه‌گر به روش دمیده در قالب و دمیده آزاد ساخته شده‌اند. ابریق‌های شیشه‌ای بر جای مانده از سرزمین ایران که با فعالیت هنرمندان شیشه‌گر در ساخت و تزئین تجلی کرده بر اهمیت این هنر و صنعت تأکید دارد.

با مطالعه ریخت‌شناسانه ۲۴ مورد از ابریق‌های شیشه‌ای ایران در خلال قرن‌های ۳ و ۴ ه.ق آشکار گردید؛ ابریق‌های شیشه‌ای از عناصر ثابت مخزن، دسته و دهانه ساخته شده‌اند و گردن، زائده روی دسته، پایه، تزیینات و نقوش از جمله عناصر متغیر آثار مذکور است. فرم مخزن ابریق‌های شیشه‌ای در ۵ دسته اشکی، شلجمی، گوشه‌کوبی، استوانه‌ای و تلفیقی تقسیم‌بندی شد که از میان فرم‌های مزبور فرم اشکی و بعد از آن فرم شلجمی بیشترین تعداد را به خود اختصاص داده‌اند. دهانه ابریق‌ها نیز در سه گروه تنگ و باریک، متوسط و استوانه‌ای، عریض و گشاد دسته‌بندی شد. با توجه به این‌که دهانه ابریق‌های مخزن اشکی تنگ و باریک

است و با در نظر گرفتن تعداد بالای این نوع ابریق‌ها، تعداد ابریق‌های دارای دهانه تنگ و باریک به تبعیت از ابریق‌های اشکی تعداد بیشتری دارند.

دسته یکی دیگر از عناصر این آثار از دهانه به ابتدا، میانه و یا انتهای مخزن متصل شده و روی این دسته‌ها اغلب زائده‌ای برجسته قرار گرفته است. پایه ساده و مسطح و همچنین گردن از اجزای متغیر ابریق‌های شیشه‌ای در بعضی از این آثار مشاهده می‌شوند. در فرم‌های بررسی شده، تمام ابریق‌های مخزن شلجمی دارای پایه می‌باشند. تزئینات ابریق‌های شیشه‌ای قرن‌های ۳ و ۴ ه.ق در دو دسته انتزاعی محض و شمایی-انتزاعی متشکل از نقوش هندسی، غیر هندسی، نوشتاری، جانوری و گیاهی مورد مطالعه قرار گرفت که در رابطه با آن باید گفت نقوش هندسی تعداد بیشتری از بدنه این آثار را آراسته است. نقوش غیر هندسی، جانوری و گیاهی نیز به صورت مجرد و یا در کنار سایر نقوش تعدادی از ابریق‌های شیشه‌ای را تزئین کرده‌اند. خط نوشته که با برآمدن اسلام از جمله نقوش ارزشمند آثار هنری تلقی می‌شود، بر روی بدنه یک نمونه از این ابریق‌ها رؤیت شد. روش ساخت ابریق‌های شیشه‌ای و همچنین شیوه‌های تزئین ابریق‌های مزبور شامل تراش، دمیدن در قالب با نقوش کنده-کاری شده، کامو و خمیر افزوده می‌باشد. بررسی هر یک از این روش‌های ساخت و تزئین در این مقاله نمی‌گنجد اما می‌تواند موضوع پژوهش‌های بعدی قرار گیرد که تا کنون دست مایه تحقیقی جامع و منسجمی قرار نگرفته است.

پی‌نوشت

1. Morphology

2. Vladimir Propp

منابع

۱. آسا برگر، آرتور. (۱۳۷۹). نقد فرهنگی. ترجمه حمیرا مشیر زاده. تهران: باز.
۲. بازورث، کلیفورد ادموند. (۱۳۸۰). سلسله‌های تاریخ ایران: سلجوقیان. ترجمه یعقوب آژند. تهران: مولی.
۳. بامبرو، فیلیپ. (۱۳۹۴). گنجینه هنر اسلام. ترجمه مسعود گلزاری و مهرداد وزیرپور کشمیری. تهران: کتابدار.
۴. پراپ، ولادیمیر. (۱۳۶۸). ریخت شناسی قصه‌های پریان. ترجمه فریدون بدره‌ای. چ اول. تهران: طوس.
۵. پراپ، ولادیمیر. (۱۳۸۶). ریخت شناسی قصه‌های پریان. ترجمه فریدون بدره‌ای. چ دوم. تهران: توس.
۶. پوپ، آرتور آپم. (۱۳۹۰). سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز. جلد پانزدهم؛ پیوست‌ها و تعلیقات. تهران: علمی و فرهنگی.
۷. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). لغت نامه دهخدا. چ دوم. جلد ۱۰. تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۸. سرامی، قدمعلی. (۱۳۶۸). از رنگ گل تا رنج خار (شکل شناسی قصه‌های شاهنامه). تهران: علمی و فرهنگی.
۹. عطار زاده، عبدالکریم. (۱۳۹۶). مجموعه هنر در تمدن اسلامی. تهران: سمت.
۱۰. علام، نعمت اسماعیل. (۱۳۸۶). هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی. ترجمه عباسعلی تفضلی. چ دوم. مشهد: به نشر.
۱۱. علی اکبرزاده کردمهبینی، هلن. (۱۳۷۳). شیشه مجموعه مرز بازرگان. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
۱۲. فوکایی، شینجی. (۱۳۷۱). شیشه ایرانی. ترجمه آرمان شیشه‌گر. تهران: میراث فرهنگی.
۱۳. گلدشتاین، سیدنی ام. (۱۳۸۷). کارهای شیشه؛ مجموعه هنرهای اسلامی گردآوری ناصر خلیلی. جلد ۱۰. تهران: کارنگ.
۱۴. گلدمن، لوسین. (۱۳۶۹). نقد تکوینی. ترجمه محمدتقی غیائی. چ چهارم. تهران: بزرگ مهر.
۱۵. مدرسی، فاطمه. (۱۳۹۰). فرهنگ توصیفی نقد و نظریه‌های ادبی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۶. مونس، حسین. (۱۳۸۵). اطلس تاریخ اسلام. چ سوم. تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
۱۷. ناصر خسرو قبادیانی، ابو معین. (۱۳۶۲). جامع الحکمتین. تصحیح محمد معین و هانری کربن. تهران: طهوری.
۱۸. نصری اشرفی، جهانگیر. (۱۳۸۸). تاریخ هنر ایران. تهران: آرون.
19. Carboni, Stefano & David Whitehouse. (2001). Glass of the Sultans. New York: The Metropolitan.
20. Carboni, Stefano. (2001). Glass from Islamic Lands. UK: Thames & Hudson.
21. Ricke, Helmut. (2002). Glass Art Reflecting the Centuries. New York: Dusseldorf.
22. Tait, Hugh. (1991). Five Thousand Years of Glass. New York: The Trustees of the British - Museum.
23. Whitehouse, David. (2010). Islamic Glass in the Corning Museum of Glass. New York: The Corning Museum of Glass.

The Morphology of Iranian Glass Jugs In the 3rd & 4th centuries AH

Abstract

Glassmaking is one of the oldest, most valuable and growing arts throughout history which has long been the manifestation of outstanding and unique glass works that show the level of interest, mastery and skill of glass artists in Iran.

Glassmaking as one of the most prominent arts in Iran, has continued to shine throughout history despite the vicissitudes. Glassmaking as one of the glorious arts of Iran during the Islamic era entered a new phase with the advent of Islam. The Iranian glassmakers in the 3rd and 4th centuries AH have created unique and valuable designs, some of which have survived over time.

In the aforementioned centuries, glassworks were not simple, but glassmaker artists created works in the form of text and various decorations by using the rich experiences of their predecessors and new methods of making and decorating glass. Jugs are of the functional utensils among these glassworks. The purpose of this research is to study Iranian glass jugs with a focus on the general structure of components, forms, patterns and ornaments under the title of morphology which is a science in the field of literary studies currently used in other fields including art studies. The term morphology was first coined by the Russian researcher and anthropologist Vladimir Propp. Morphology literally means studying and recognizing shapes and faces. That is, the study of the components of an object and their relationship to each other and to the whole structure of that object. This approach was first introduced in the field of literary criticism and is now applied in artistic fields where it is possible to examine and recognize the components of these types of glass and to give a general overview of the shapes of the works for further comparison. Morphology does not only mean determining the form and shape of works, but it also generalizes to recognizing and classifying works, determining the fixed and variable elements of each work, and in a broader dimension, extracting the morphological pattern, and the scientific comparative study of works by reviewing components of each effect. It is noted that fixed elements are those constantly present in the work, but variable elements appear in different forms and cause diversity. It is to claim that morphological studies of any period can be of a great step in examining the development and historical evolution of form and decoration in the field of works of art. Considering that the basis of criticism in art with any approach is focused on the form of the work of art, a general picture of the shape of the works can be achieved and thus they can be examined and refined from this perspective.

The present study seeks to answer the basic question of "what are the visual features of Iranian glass jugs in the 3rd and 4th centuries AH? According to the available sources, the samples found from the jugs in the given period are 24 in total, the related data of which has been collected from library sources. The research method used here is descriptive-analytic and the given samples are evaluated and analyzed qualitatively upon the morphological approach.

Drawn upon the results, glass jugs are composed of fixed elements of tank, opening and handle. Appendages on the handle, neck, base, ornaments and motifs are the variable components of these jugs. The glass jugs tank is made in tear, parabolic, meat grinder, cylindrical and **syncretic** forms with narrow, cylindrical and wide openings. The handle is connected to the beginning, middle or end of the tank through the opening. The glass artist prominently considers an appendage on the handle of most glass jugs. A simple and flat base was observed in the bottom of all the parabolic and tear jugs. Glass ornaments and jugs can be traced in two categories of pure and iconic abstracts including geometric, non-geometric, written, animal and plant motifs. One third of these works lack decorations and motifs.

Keywords: Morphology, Glass Jugs, Glassmaking Art, Form, Decorations.